

Magyar szociológia-történet: minek a története?

Vázlat a magyar társadalomtani-szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről*

Saad József

művelésének tudománytörténeti/tudományszociológiai feldolgozásáról.

A történet többféle tárgyának azonosítása-elkülönítése során egyúttal a szemlélet- és tárgyalásmódok megkülönböztethető határai is körvonalazhatók, vagy legalábbis tudatosíthatók az átfedések.

TÁRSADALMI GONDOLKODÁS – SZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁS

A *társadalmi gondolkodás* (social thought) a társas-csoportos létezés tudatosulásával, az erről folyó többé-kevésbé szisztematikus elmélkedéssel kapcsolatos fogalom. Történeti feldolgozásai általában évszázadokra, esetleg évezredekre mennek vissza az időben, azt a folyamatot igyekezvén dokumentálni, amelynek során a társas valóságról alkotott köznapi ismeretek és tanok eljutottak a tudományos gondolkodásig és megismerési igényekig (Barnes–Becker 1961).

A *szociológiai gondolkodás* (sociological thought) ez utóbbit, a múlt század második felében Magyarországon meghonosodott terminológiát használva: a „társadalmi tudományt”

A magyar szociológiai gondolkodás és szociológia történetéről nem készült rendszeres áttekintés. Pedig nem lehet azt mondani, hogy ne lenne miről írni, sőt azt sem, hogy lenne bár, de nem írtak és nem írnak. A történet egy-egy elemét, szakaszát, mozzanatát terjedelmes eszme-, művelődés- és társadalomtörténeti irodalom taglalja, de összefüggő, célirányosan a tárgyra összpontosított – s így aránytartó – történeti feldolgozás szempontjainak, hangsúlyainak és főbb tartalmi összetevőinek a tisztázását hiába keressük az irodalomban.

Ez a hiány bizonyára összefügg a sokféle ágazó és kapcsolódó irodalom zavarba ejtő bőségével is, de még inkább arra vezethető vissza, hogy a *tárgy* maga többnyire tisztázatlan marad. Az tehát, hogy *minek* a történetéről van (legyen, lenne) is szó tulajdonképpen: 1. a *társadalmi gondolkodás* tudás- és/vagy történetiszociológiai elemzéséről; 2. a *szociológiai gondolkodás* eszmetörténeti áttekintéséről; 3. *társadalomelméletek* és/vagy *szociológiai elméletek* történeti feldolgozásáról; 4. a *szociológia* mint diszciplína

* A tankönyvnek készülő történeti szintézist a Pro Cultura Hungariae Alapítvány támogatja.

(science), annak kialakulását és fejlődését veszi alapul. S szűkebb időkeretekre korlátozódva, a szociológiai gondolkodást az emberiség történetében vízváltástóként megélt *modernitás* tudományos igényű, gondolati feldolgozásával hozza összefüggésbe.

Raymond Aron a szociológiai gondolkodás fő vonulatait áttekintő művében (Aron 1965) a modernitás lényegét egyfajta korszakos sebességváltásban: a változás-átalakulás addig példátlan felgyorsulásában látja. S ehhez kapcsolódóan egy olyan mentalitástörténeti fejleményben, amely évezredek választ el az utóbbi két-három évszázadtól: a modern társadalmak történetétől, „...amelyek nemcsak változnak, hanem a változás mint a társadalom lényege, tulajdonképpeni természete, tudatosul bennük”. Ebben a tudatosulásban „...a társas lét, a társadalom fogalma kerül az érdeklődés középpontjába, elfoglalva olyan fogalmak helyét, mint a politika, az uralmi rendszer vagy az állam” (Aron 1965: 7, 8). A szociológiai gondolkodás kezdetei ebben a felfogásban – s más, ehhez hasonló felfogásokban – a francia forradalmat megelőző és követő évtizedekre tehetők.¹ Ekkortól látszik indokoltnak megkülönböztetni a társadalom mechanikai, biológiai természeti törvényeit kereső (tudományos) szociológiai gondolkodást a társadalomról-történelemlről-államról-politikáról gondolkodás (filozofálás) tanaitól.

TÁRSADALOMELMÉLETEK – SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEK – SZOCIOLÓGIA

A modern társadalmakkal foglalkozó tudományos igényű magyarázatok olyan *társadalom-elméletek* (social theories), amelyek a szociológiai gondolkodás körébe sorolhatók. *Szociológiai elméletekké* (sociological theories) minősítjük ugyanakkor már kérdéses lehet. A szociológia eredetileg – ismeretesen – Auguste Comte munkásságával (pozitívizmusával) kapcsolatos fogalom. Comte szükségesnek tartotta a társadalom pozitív tudományának: a szociológiának a kialakítását. Még ha nem ragaszkodott is hozzá következetesen, külön fogalmat alkotott, nevet talált egy olyan megismerési szemlélet számára, amely hite szerint alkalmas a felgyorsult társadalmi változás, az ő felfogásában: a teologikus-katonai – ipari-tudományos (pozitív) átalakulás *törvényeinek* megértésére. Tudománytörténeti szempontból nézve tehát, a szociológia tudománya és a *szociológiai elméletek* a múlt század harmincas-negyvenes éve (Comte műveinek megjelenése) óta léteznek.

Ezzel szemben viszont felvethető, hogy ha a dolog lényegét, a modernitás társadalmi tudományos-elméleti feldolgozását nézzük, akkor Comte gondolati konstrukciója ugyanúgy a szociológiai gondolkodás körébe tartozó *társadalomelmélet*, mint azoknak a korábbi és későbbi gondolkodóknak – például Montesquieu-nek, Adam Smith-nek, Marxnak, Spencernek, az ősi társadalmak kutatóinak, a társadalmi darwinizmus képviselőinek – elméletei, amelyek ugyancsak a modernizációs korszakváltás társadalmi tudományos törvényeit keresik. Vagy ha az előbbi *szociológiai elmélet*, akkor – függetlenül attól, hogy a „szociológia” szó előfordul-e bennük – az utóbbiak is annak vehetők. Így a társadalmi-történeti *tanok* (filozófiák, világképek) és a tudományos (szociológiai) elméletek közötti határvonal elmosódik, vagy legalábbis értelmét veszti az éles megkülönböztetés. A kör tovább bővül, ha ehhez hozzávesszük a társadalmi változás lényegét megértő-magyarázó századfordulői elméleteket: Tönnies, Simmel, Durkheim, Max Weber alapműveit. A szakma mai képviselőinek többsége innen számítja a tulajdonképpeni szociológiai elméletek létrejöttét, jóllehet ezek a teóriák – előfeltevéseik és szemléletük tekintetében – különböznek azoktól a koráb-

1 Így Anthony Giddens felfogásában is, aki a két nagy forradalom: az 1789-es francia politikai és a 18. század végén Angliából kiindult ipari forradalom kontextusában elemzi a szociológiai gondolkodás kialakulását (Giddens 1982).

bi, naturalista (a társadalom mechanikai, biológiai, természeti törvényeit kereső) elméletektől, amelyekhez eredetileg a *szociológiai* megjelölést társították.

Azok a történeti elemzések, amelyek a teóriák tágan értelmezett körét kívánják átfogni, címeik tanúsága szerint – bár a *társadalomelmélet* (social theory) megnevezés is előfordul bennük – általában a *szociológiai elméletek* (sociological theory) feldolgozását jelölik meg tárgyukként. S hogy a feldolgozás során milyen elméletek milyen sajátosságai kerülnek előtérbe (vagy szorulnak háttérbe), egy-egy elmélet milyen összefüggésekben és mekkora súllyal szerepel, abban végül is nem az aktualitásokon felül álló tudománytörténeti szempontok a mérvadóak: „...a szociológia történetéhez való viszonyt érintő viták – írja *Jerzy Szacki* – egyúttal mindig bizonyos értelemben magára a szociológiára vonatkozó viták is. A szociológiatörténet művelése olyan vállalkozás, amely csak ritkán választható teljesen külön a szociológiai elméletre és a szociológia hivatására vonatkozó nézetektől és véleményektől” (Szacki 1985: 39). Szacki a szociológiai elméletek történetét feldolgozó jelentős munkákat áttekintve, hét pontban foglalta össze az elmélettörténet-írás motivációs hátterét. Mindegyik pont valamilyen módon a *jelen* (a megírás korabeli) szociológia (irányzat, elmélet, gyakorlat) és szociológus-tudósközösség identitásával kapcsolatos (Szacki 1985: 40–41).

A szociológus szakma mindenkori jelenének problematikájával függ össze, hogy a tulajdonképpeni szociológiai elméleteket kiktől eredeztetik és születésüket mely időszakra teszik. Anthony Giddens szavaival: hova teszik a „nagy választóvonalat”. E mögött – írja Giddens (1981: 96–97) – „...az az elképzelés van, hogy a társadalomelméletek előtörténetét, amikor azok még nem váltak el a történetfilozófiai spekulációktól, éles törésvonal választja el a társadalom önálló és új tudományának megalapozásától”. Giddens elveti azt, az elmélettörténeti feldolgozásokat uraló elképzelést, amely ezt az alapozódást (egyben a szociológia mint diszciplína létrejöttét) a századforduló körüli évtizedekben létrehozott nagy elméletekkel azonosítja. Megkísérli bebizonyítani, hogy „...valamennyi, egymással konkuráló kísérlet, amely az 1890–1920 közötti generáció jelentőségének bizonyítására szolgál, elhibázott, és a »nagy választóvonal« egész koncepciója, úgy, ahogy az Parsonsnál s – kevésbé igényes módon – sok más szerzőnél megfogalmazódik, nem egyéb mítosznál” (Giddens 1981: 98).

A századforduló Raymond Aron elmélettörténeti feldolgozásában sem kap kitüntetett szerepet. Ő – mint láttuk – a *tradicionális* és a *modern* közé helyezi a választóvonalat. Montesquieu-vel kezdi a szociológiaelméletek történetét, s a továbbiakban nem választja szét a modern társadalmak nagy elméleteit aszerint, hogy azok a szociológia előtörténetébe vagy történetébe sorolhatók-e.

A Marx előtti és utáni filozófiák kettősségében gondolkodók – természetesen – Marxnál húzzák meg a nagy választóvonalat. Felfogásukban Marxszal kezdődik a társadalomról való tudományos (szociológiai) gondolkodás: ő az első (és sokak szerint az egyetlen) tudományos (szociológiai) elmélet megalkotója.

A tudománytörténeti feldolgozások hagyományos kötelmeinek (például a folytonosságtörés, előtörténet problematikájába bonyolódás) szabadabb felfogását tette lehetővé, és a jelenorientált történeti feldolgozásokat nagyban ösztönözte – érvényességüket mintegy tudományfilozófiaiilag legitímálta – Thomas Kuhn hatvanas-hetvenes évektől fogva nagy hatású paradigmaelmélete (Kuhn 1984). Ez szakított a tudományos teljesítmény kumulatív (egymásra épülő) felfogásával, lebontotta azt a válaszfalat, amelyet a hagyományos tudománytörténet a tudományos ismeret (kognitív rendszer) és a tudományművelés (társas rendszer) között feltételezett, s a tudomány fejlődését mint egymás melletti és egymást kiszorító – közösségképző – paradigmák (szuperteoríák, világképek) történetét értelmezte.

Kuhn ugyan a társadalomtudományokat nem – így a szociológiát sem – tartotta tudománynak (pozitivistá értelemben ugyanis a tudományos teljesítmény ezekben eleve kérdéses), elméletét mégis a társadalomtudományok, -tanok (köztük a szociológiai elméletek)

történetének kutatói tudták a leginkább hasznosítani. Nagyban hozzájárult ehhez a kuhni elmélet rendkívül talányossá bonyolódása. Az elmélet egyik értelmezője, Mastermann szerint maga Kuhn huszonegyféle elkülöníthető értelemben használja a paradigma fogalmát.² Így a történeti feldolgozásoknak csak egy része foglalkozott azzal, hogy kialakulhat-e egyáltalán a humaniorák területén a (természet)tudományokéhoz hasonló konszenzus egy-egy tudományos teljesítmény (elmélet, világnézet, tétel, módszer) körül, használható-e ezen a területen – s ha igen, milyen értelemben – a paradigmaelmélet. Sokan inkább az elméletbe rejtett *tipizálási lehetőséggel* éltek. Ugyanis a különböző dimenziók, szempontok szerint számtalan mód nyílt a humán diszciplínák paradigmaelméleti elemzésére, és ezen belül a szociológiaelméletek *sokféle* paradigmájának és a szociológiaelmélet paradigmájának azonosítására.

A *szociológia* nemcsak tudományos igényű gondolkodás és elméletalkotás a társadalomról, hanem a felmérések, vizsgálatok, statisztikai elemzések, azaz az empirikus társadalomkutatás sokféle ágazó tevékenysége is. S ha a tárgy többféle meghatározhatósága, a tartalmi-tematikai határvonalak és tagolások sokféle értelmezhetősége miatt a *társadalmi gondolkodás – szociológiai gondolkodás – társadalomelméletek – szociológiaelméletek* történeti feldolgozása meglehetősen problematikus, akkor a *szociológia* történeti szintézisének elkészítése még inkább az. Szacki szerint az egyetemes szociológiatörténet – legalábbis hagyományos tudománytörténeti feldolgozásban – képtelenség: „Lehet szociológiatörténet írni az egyes országok szociológiájáról, a különböző szociológiai »iskolákról«, a szociológiai elemzésekben használt fogalmak és kategóriák fejlődéséről, meg lehet írni a szociológia intézménnyé válásának, a különböző elméleteknek vagy az empirikus kutatásoknak és az ott alkalmazott kutatási technikáknak a történetét – de nem lehet kifejezetten szociológiatörténetet írni” (Szacki 1985: 48).

Mint a fenti felsorolásból is látszik: a szociológiáról (vagy annak kapcsán) írt történeti elemzések azért sok mindenre ki- és rátérhetnek. A *szociológiatörténeti* elemzésekben a tudománysszociológiai szempontok még inkább előtérbe kerülnek, mint a szociológiai gondolkodás és a szociológiai elméletek történeti elemzéseiben. A *professzionalizáció* és *intézményesülés* fogalom párosának bevezetésével a történeti feldolgozások dokumentálhatóan konkrét kritériumokra támaszkodhatnak.

A szociológiai *professzionalizáció* a társadalomról szerzett tudás sajátos szerepekbe rendeződő, foglalkozásszerű megszerveződése és művelése, amelynek során kialakul a szociológusként együvé tartozók identitása: a szociológusi tudósközösség autonómiája és a szakmai (céhes) tudás norma- és felelősségrendszere. Az *intézményesülés* folyamatában végbemegy a szervezeti tagolódás, kiépül a kapcsolatrendszer a társadalmi környezettel, a rokon- és társszakmákkal, a szociológusközösség nemzetközi szervezeteivel, kialakulnak a szakma művelésének és karbantartásának (utánpótlás, képviselő, megjelenítés, kommunikáció) szervezeti keretei.

A professzionalizáció és intézményesülés egymást feltételező – s egymást jórészt átfedő – fogalmak. Szempont- és követelményrendszerük segíti a szociológiatörténeti elemzések tárgyának azonosítását, eldönthetőbbé teszi azokat a kérdéseket, amelyek az elemzés során az előtörténettel-történettel, a történet folyamatosságával-megszakítottságával, szerveszerveleten alakulásával (tudósgenerációkkal, iskolákkal, intézményi folytonossággal stb.) kapcsolatban szoktak felmerülni. Természetesen még így is tág tér marad az egymástól különböző és az egymásnak ellentmondó felfogások kifejtésére. A professzionális és intézményes tudományművelés egyes kritériumai korábban, mások későbbben, markánsan vagy kevésbé markánsan, csonkán vagy kiteljesedettebben jelennek meg. A mindenkori szakmai konszenzusok függvénye az, hogy a szociológia mint intézményesült diszciplína művelése

2 Ismerteti: Eckberg–Hill (1980: 118–121).

során melyek a fontos és a kevésbé fontos (esetleg elhanyagolható) mozzanatok, események, életművek. A szociológia jelentése az idők folyamán módosult. Továbbra is kérdés marad, hogy szociológiának nevezhető-e egyáltalán az, amit szociológia (társadalomfilozófia, társadalomtan, társadalmi gazdaságtan, társadalomkutatás, szociográfia stb.) címen, többé-kevésbé intézményes keretek között műveltek. Mindez szükségessé tette, hogy a feldolgozásokba egy újabb dimenzió épüljön bele: a szociológusközösségeknek a szakmáról kialakított álláspontja(i).

A tudományszociológiai szempontokkal dúsított történeti elemzések így végül is arra törekednek, hogy a tartalmi és értelmezési problematikától egyfelől bizonyos mértékig *függetlenül*, másfelől azt *relativizáló* megközelítéseket együttesen értelmezzék. A Wolf Lepenies szerkesztette monumentális szociológiatörténeti tanulmánygyűjtemény szerkesztői bevezetője szerint a szociológiatörténet voltaképpen három fő elemzési dimenzió mentén: a diszciplína három *identitására* – a *kognitív*, a *társas* és a *történeti* identitásra – összpontosítva tárható fel. Az első „az orientációk, paradigmák, problémafelvetések, kutatási eszközök koherenciájára és sajátosságaira” vonatkozik, a második az intézményesülési folyamattal, „a szakma szervezeti stabilitásával” kapcsolatos, a harmadikban pedig azok a törekvések jelennek meg, amelyek célja: „rekonstruálni a szakma múltját, amelyre a szociológus tudósközösség minden tagja hivatkozhatott” (Lepenies 1981: I).

MIKOR KEZDŐDÖTT A MAGYAR SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE?

Lepenies *Szociológiatörténetét* alcím pontosítja. Eszerint a mű tulajdonképpen nem tekinthető a szociológia történetének: a négy kötet tanulmányok gyűjteménye, kereken ötven történeti elemzés a szociológia különféle identitásairól. A diszciplína történetének egyértelműen korszakolt, egy fejlődési séma szerkezeti vázára felfűzött, történeti elemzése egy-egy ország esetében is meglehetősen problematikus.³ Így Magyarország esetében is kérdéses lehet, hogy mikortól és milyen kritériumok alapján különíthető el a társadalomról gondolkodás történetén belül a szociológiai gondolkodás, a társadalomelméletek, a szociológiai elméletek és a szociológia története. Írható-e magyar szociológiatörténet, s ha igen, mikortól írható?

Ha Aronnak az előbbieken idézett követelményéből – a modernitásában problematizálódott társadalmi változás gondolati-elméleti feldolgozásából – indulunk ki, akkor a szociológiai gondolkodás magyarországi kezdetei néhány nagy kisugárzású nyugat-európai elmélet (például Montesquieu, Adam Smith) viszonylag gyors recepciójának időszakára: a 18. század utolsó évtizedeire tehetők. Ekkoriban már Magyarországon is követhető a társas *változás* (például a „természeti” állapotból a „civilizált” létbe váltás) lényegének, dinamikájának és korszakainak mérlegetése és a *változathatóság* lehetőségeinek tudatosulása. Ez a – szociologikusnak nevezhető – reflexió többet az, ami Bél Mátyás (1984) 1735–1742 között kiadott művét, az ország társas viszonyainak és intézményeinek megyénkénti leírását és lajstromba vételét mentalitástörténeti szempontból évszázados messzeségbe viszi a néhány évtizeddel későbbi jozefinista röpiratok társadalomfelfogásától, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely parasztságképétől és Berzeviczy közgazdaságtani művétől.

Tessedik és Berzeviczy munkáiban csírájában már megjelent a viszonylagos autonómiájú – korabeli szóhasználattal élve: „polgárisult” – társas lét eszméje és eszménye. Ennek folytatásaként a múlt század első felében jelentős mentalitástörténeti folyamat ment végbe. Egy szélesedő körű értelmiségi elit, a honorácior és nemesi reformgenerációk liberális gondolkodásában a civil(izált) társas lét mint ideál a „státussal” (az állammal) párhuzamos fo-

3 Például az osztrák szociológia esetében lásd Fleck (1990) és Langer (1988).

galomként jelent meg, s kialakult a „társadalom”, az „álladalom-társadalom”: a stabilitás-változékonyság kettősségében gondolkodás.⁴ Ez összefüggött azzal a folyamattal, amelynek során a tradicionális társas kötelékek mellett – esetenként azok ellenében – megjelentek és előnyomulóban voltak a polgári (civil) szerveződések formái és intézményei. Kialakult a *társadalom* fogalma.

A társadalmi létezés alapjainak és mozgatóinak „tényleges” és „bölcészeti” rendszerét felvázoló elméletek: Szontágh Gusztáv és Hunfalvy Pál társadalomelméleti alapvetései az 1840-es évekből valók. Ugyanebben az időszakban jött létre a társadalom- és államleírás: a geográfiai statisztika első nagy hatású műve Fényes Elek monumentális országleírása. Fényes munkája, amely a „státusisme” sok évtizedes hagyományain (Schwartner Márton, Magda Pál) építkezett, többféle kiadásban is elérhetően, bestsellernek számított a negyvenes évekbeli reformértelmiség köreiben.

Eötvös Józsefet ugyanaz, a negyvennyolcas forradalmak sodrában átélt félelem indította *Uralkodó eszméinek* megírására, amely, nagyjából egyidejűleg, Alexis de Tocqueville-t a francia forradalommal kezdődött nagy korszakváltás átgondolására készítette: a szabadság(ok)on kiteljesedő civilizáció megrendülésének félelmetes perspektívája. Hatalmas társadalomtörténeti tényanyagra épített művében Eötvös hasonló célt tűzött maga elé az 1850-es évtized elején, mint John Stuart Mill az évtized végén: megtalálni a szabadságelvű társas lét emancipációs (polgárosodási, liberalizációs) folyamatában azokat a kompromisszumokat, amelyek segítik az állam és társadalom, a stabilitás (rend) és változás (haladás) kényes egyensúlyának fenntarthatóságát.

A kiegyezés utáni évtizedek a társadalom*tani*-társadalom*tudományi* érdeklődés erősödésének és a társadalomismereti *empirizmus* intézményesülésének korszaka.

A múlt század utolsó harmadában Magyarországon is kialakultak az evolucionizmussal összekapcsolt pozitivistá társadalom- és államfelfogás irányzatai. Ezek az irányzatok – a szociáldarwinizmus ugyancsak ez idő tájt meghonosodott sokféle változatával együtt – a *szociologikus* szemléletet képviselték a jog- és államtudományok körében. A hetvenesnyolcvanas években jelentős alkotások, nagy életművek jelzik ennek az – erőteljesen angol-szász irányultságú – szemléletnek a térhódítását: Pulszky Ágost „genetikus” (a jogi normák társadalmi gyökereit kereső) jogbölcselete és nagyívű társadalmiformáció-elmélete; az „ősi társadalmak” keletkezésével, életével – s ennek kapcsán a társadalmasodás, társadalomban élés törvényszerűségeivel – foglalkozó kiterjedt irodalom: Beöthy Leó, Pulszky Ágost, Lánczy Gyula, Tagányi Károly munkái.

A *tudományos* igényű társadalomismeret előtérbe kerülését jelezte, és az empirikus *társadalomkutatás* megalapozódását segítette elő a statisztika felfogásában végbement változás. Az államtudományokhoz-kameralisztikához kapcsolódott – s „államisme”, „honisme” néven is emlegetett – geográfiai (leíró) statisztikát a hetvenes években háttérbe szorította a statisztika „aritmetikai” irányzata: a quetelet-i „szociális fizika” társadalomismereti igénye. A statisztika 1868–71-ben létesült országos (Keleti Károly) és fővárosi (Kőrösy József) hivatalai a „statisztikai nagyhatalmaknak” számító belga és porosz minták szerint szerveződtek meg.

A kilencvenes évek végére a szociologikus jogszemlélet és jogbölcselet *szociológiai iskolává* nőtte ki magát. Az irányzatot az egyetemeken egymást követő-meghaladó tudósgenerációk: Pulszky mellett Pikler Gyula és Somló Bódog, s körükük szerveződve hívek és tanítványok (főként egyetemi hallgatók és friss diplomás jogtudorok) körei képviselték. Tudósközösség, amely a *szociológia*: azaz a szociáldarwinizmus és a spenceri evolucionizmus, organikus társadalomelmélet paradigmájában gondolkodott.

4 Lásd Concha (1927). Concha a nyelvfejlődés 18. század végi–19. század eleji dokumentumaira támaszkodva mutatja be az állam-társadalom fogalom párnak s egyben a társadalom modern fogalmának a kialakulását.

A jogbölcséletbe ágyazódott szociológiai iskolával párhuzamosan alakult ki a társadalomelméletek *társadalomtani* irányzata, amely a közgazdaságtannal (nemzetgazdaságtannal) együtt, az állam-társadalom-gazdaság külön- és együttlétezésének, kapcsolódásainak problematikájával foglalkozott (Kautz Gyula, Concha Gyöző, Grünwald Béla). Az angol-szász és francia irányultságú szociológiával (*social science*) szemben a társadalomtanban (*Gesellschaftslehre*) a német hatások (Lorenz von Stein) a meghatározók.

A konzervativizmus századfordulói térnyerésével kapcsolatos a *társadalmi gazdaságtan*, lényegét tekintve: szociális piacgazdaságtan – ugyancsak főként német mintákat követő – megerősödése (Gaál Jenő, Földes Béla). Ugyanekkor a konzervatív *agrárprotekciónizmus* („agráraltuizmus”) mozgalmi és szervezeti s a *Rerum Novarum* kezdetű pápai enciklika (1891) után kibontakozott keresztény szociális mozgalmak kiterjedt társadalomismereti igényekkel jelentkeztek. Jórészt ezekre az igényekre vezethető vissza a század végén a társadalomleírás változatos formáinak kialakulása. A nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon is meghonosodott Le Play monografikus módszere.

A századelő polgári-értelmiségi radikalizmusa (Jászi Oszkár, Somló Bódog, Méray-Horváth Károly) a szociológiát jó ideig szellemi és politikai törekvései kulcstudományának tekintette. Az ismertebb radikálisok mellett a – tőlük többé-kevésbé elhatárolódott – konzervatív-liberális, agrárius csoportosulások, a társadalmi gazdaságtan és a keresztény szociáletika képviselői (Giesswein Sándor) s a társadalomtudományi naturalizmustól elfordult társadalomfilozófusok (Palágyi Menyhért, Bartók György) is jelentős munkákat publikáltak. A századelőn a nagy nemzetközi presztízsű társadalom- és gazdaságstatisztikai intézmények mellett a társadalomtani (szociológiai) gondolkodás és társadalomkutatás minden területén megkezdődött (egyes területein folytatódott) a professzionalizálódás és intézményesülés. Szabályozott működésű tudós társaságok, a nemzetközi kapcsolatépítés, a publikáció és reprezentáció lehetőségeinek és formáinak kiépítése (folyóiratok, ankétok, konferenciák), az oktatás, a népszerűsítés és az utánpótlás érdekében tett lépések jelzik ezt a folyamatot. A *Huszadik Század* című folyóirattal (1900) létrejött a szociológiai köz- és szakírás első magyarországi fóruma. A folyóirat köré szerveződött *Társadalomtudományi Társaság* (1901) és a társaságból kivált konzervatívok *Magyar Társadalomtudományi Egyesülete* (1908) a korszak összes társadalomkutatói törekvését összefogta.

A század első két évtizedének szellemi életében (*Vasárnapi Kör*; *Galilei Kör*; *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája*) gyökerezik Mannheim Károly, Polányi Károly, Lukács György és Hauser Arnold munkássága. Ők nemzetközileg is számon tartott elméletek, paradigmatis jelentőségű fogalomkörök megalkotói. Műveik meghatározó módon alakították az egyetemes szociológiai gondolkodás fontos részterületeit: a tudás-, a gazdaság-, és a művészetszociológiát.

A két világháború között számos magyarországi tudós – például a történész Hajnal István, a jogtudós Horváth Barna, az ókortudós Hornyánszky Gyula, a közgazdász Heller Farkas munkásságában kimutatható a szociológiai iskolázottság. Az ekkor létrejött nagy összegező művek sorában társadalomtani szintézisek is születtek Dékány István tollából (*Társadalomalkotó erők*, 1923; *A mai társadalom*, 1943). A konzervatív társadalomleírás körében is született összegezés: Weis István: *A mai magyar társadalom* (1930) és *Hová?* (1932) című munkái. Az 1918–1919 folyamán megszűnt és felszámolt tudományos társaságok és fórumok helyébe újak szerveződtek. A *Magyar Társadalomtudományi Társaságban* rendszeresen tartottak ankétokat és felolvasó üléseket. A társaság kiadványsorozatát és folyóiratot (*Társadalomtudomány*) adott ki. A társadalomtani professzionalizáció a nemzetközi standardokhoz, intézményekhez való felzárkózási törekvések jegyében folytatódott.

A harmincas évekre az amatőr és hivatásos társadalomvizsgálók egész serege látott munkához. A társadalomismeret – a szociográfia, a falujárás, a „falumunka”, a settlement-mozgalmak keretei között – értelmiségi szervezkedések mozgalmi követelménye lett. Ugyanak-

kor a mozgalmakkal párhuzamosan (esetenként ezeken belül) a tudományos igényű társadalmi tényfeltárás, a módszeres táj- és népkutatás és monográfiáírás műhelyei is létrejöttek vagy újjáalakultak. Hivatalos részről folyamatosan – s többnyire nem nagy sikerrel – próbálkoztak a falujáró mozgalom és szociográfia szervezésével, intézményesítésével, konstruktív keretek között tartásával.

A harmincas évtized: a népi írói (mozgalmi) szociografizálás évtizede, melynek második felében az ismert irodalmi szociográfia: Illyés Gyula, Veres Péter, Darvas József, Kovács Imre, Féja Géza munkái mellett Erdei Ferenc és Szabó Zoltán társadalomelméleti alapozott-ságú szociográfiai: a *Parasztok* és a *Cifra nyomorúság* is megjelentek.

Ebből a csaknem másfél évszázadot átfogó rövid visszatekintésből is látszik: a társadalomtani-szociológiai gondolkodás és a tapasztalati társadalomkutatás gazdag és sokfelé ágazó-kapcsolódó története a szűken vett szociológiatörténeti feldolgozás számára éppoly nehezen operacionalizálható, mint az átfogóbb társadalmi vagy szociológiai gondolkodás történeti elemzése számára. Még azt is nehéz eldönteni, hol kezdődjék a történet. Valóban érdemes visszamenni a 18. század végi felvilágosult társadalom- és környezetátalakítási traktátusokig? Vagy néhány évtizeddel később: a múlt század harmincas-negyvenes éveiben kezdődött a történet, amikor felvetődött a *társasági tudomány* gondolata, az *országászat* belül a *társadalmi országászat* (Hunfalvy Pál) elkülönítésének szükségessége, s a nemesi-honorációr reformértelmiség körében erőteljes igény mutatkozott a tényfeltáró helyzetjelentések, országleírások, azaz a *geográfiai statisztika* iránt? Vagy inkább a hetvenes-nyolcvanas évek tekinthető a kezdetnek, amikor a *szociális fizika* a modern társadalomstatisztika intézményesült gyakorlatában operacionalizálódott, s a *szociológia, szociológikus* kifejezés a pozitivista, evolucionista társadalom- és jogelméletekben használatba került? Vagy 1900–1901: a Herbert Spencer beköszöntőjével indult *Huszadik Század* és a szociológiára hangolódott első tudósközösség intézményesülése: a *Társadalomtudományi Társaság* legyen a kiindulópont? Vagy – eltekintve a „helyi érdekű” tudományműveléstől – azt vegyük szociológiának, ami a világban is szociológiának számít? Ebben az esetben három-négy névre: *Mannheim Károly* és (esetleg) *Lukács György* tudásszociológiájára, *Polányi Károly* gazdaságszociológiájára és *Hauser Arnold* művészetszociológiai elemzéseire korlátozódna az elemzés, amit – természetesen – szükségtelen és félrevezető lenne „magyar szociológiatörténet” címen végezni.

HISTORIOGRÁFIAI KÉRDÉSEK. A TÖRTÉNETI FELDOLGOZÁS SZEMPONTJAI

A magyarországi szociológiai-társadalomtani gondolkodás történeti elemzése, bárhonnan indul is ki, elméletek, tanok, empirikus vizsgálatok, leírások, publicisztikai és irodalmi művek sokaságát vonhatja érdeklődési körébe, azzal a tágabb társadalmi, szellemi, kulturális és tudományos környezettel együtt, amelyben ezek létrejöttek. Ez a bőség az elemzés *tárgyával* kapcsolatos problémák átgondolását: a „minek a története?” kérdés eldöntését s ezzel összefüggésben annak a kérdésnek a tisztázását is szükségessé teszi, hogy a *tágabb társadalmi-kulturális környezettel* való összefüggések közül mi kerüljön a történetbe. Mindez végül is a témakörrel kapcsolatos álláspontok ütköztetésével formálódó *szakmai egyezésre jutás* folyamatában tisztázódhatna – amennyiben a szociológus szakmát ezek a kérdések ma egyáltalán foglalkoztatják. A témakörben felvethető historiográfiai megfontolások és elemzési szempontok közül – eddigi fejtegetéseim alapján – az alábbiakat emelném ki.

1. A szociológiai gondolkodás története átfogó eszme- és mentalitástörténeti összefüggésekbe ágyazott *elmélettörténet*. A magyar elmélettörténeti feldolgozásoknak ugyanakkor szembesülniük kell egy elemi akadállyal: a *saját* (magyarországi) elméletek – főleg a

paradigmatikus jelentőségű elméletek – *viszonylagos hiányával*. Úgy gondolom, érdemes hangsúlyoznom ennek a hiánynak a viszonylagosságát. Eötvös József, Pulszky Ágost, Concha Győző, Pikler Gyula, Somló Bódog elméletalkotó munkássága nem kisebb értékű, mint egyetemesen ismert európai kortársaiké. *Megjelenésük* idején munkáik többnyire ennek megfelelő fogadtatásban részesültek. Eötvös fő művét például a kortárs külföldi kritika *A törvények szelleméhez* mérte, s Mill, Tocqueville munkáival egyenrangúként ismertette. Pulszky genetikus jogelméletét és evolucionista társadalmiformáció-tanát is elismeréssel fogadták Angliában. Egy-egy elméleti konstrukció *tartós* jelentőségét, paradigmává válásának esélyeit azonban nem önértéke határozza meg. A nyugati világ perifériája inkább a mintateremtő alkotók, mint a mintául szolgáló alkotások kibocsátásának terenuma. Annak a néhány – erudíciót és eredetiséget párosító – elméleti társadalomértelmezésnek, amely Magyarországon jött létre, a századfordulón-századelőn is alig volt, azóta pedig végképp nincs esélye arra, hogy a „nagy elméletek” közé kerüljön. Itt inkább az elméletek hatásainak és sajátos értelmezéseinek története követhető az időben. Az elmélettörténeti feldolgozás Magyarország esetében jórészt *receptiókutatás*, amely a 18. század végétől, a társadalmiszerveződés-elméletek, Montesquieu és a skót morál- és gazdaságfilozófia hatásának kezdetétől fogva az „egyetemes” történeti feldolgozásokban tárgyalt társadalom- és szociológiai elméletek többségének ismeretét-ismertetését – esetenként gondolkodásformáló jelentőségét – kíséri figyelemmel.

2. Ha a *saját* elméletek terén a *hiány*, az *empirikus társadalomismeret és -kutatás* s az ezzel gyakran összekapcsolt *szociálreformeri-szociálpolitikai irodalom* esetében az anyag nehezen körülhatárolható – belletrisztikával, publicisztikával, különféle diszciplínákkal (földrajz, néprajz, közigazgatástudomány, történetírás) összefonódott – *bősége* zavaró. A tényirodalom, a kitűnő társadalomrajzok, statisztikai leírások és elemzések, helyzetjelentések és monográfiák hatalmas irodalmában hiába keressük az alkalmazott társadalomtan, a tájmonográfia-írás, a szociográfia *iskolateremtő* egyéniségeit és iskoláit. S ebből következően, hiába keressük a *mintául* szolgáló alkotásokat, s azt az áthagyományozódó – elméleti alapismerekkel, módszerekkel, kutatásetikai normákkal kapcsolatos – egyezményes tudásmínimumot: „céhes” tudást, amelynek ismerete az egyes területeken működők körében hallgatólagos vagy deklarált elvárás. Hiányoznak az illetékességgel kapcsolatos konszenzusok: a kutatás és a mozgalom, a tényfeltárás és a röpirat, a kutatói beállítódás és a politikusi szerep elkülönültsége. Némedi Dénes a népi szociográfiáról írt monográfiájában a polifunkcionalitást, az átpolitizáltságot, a politikai intézménypótlék-funkció felvállalását s az ebből következő aktuálpolitikai érzékenységet és publicisztikus hajlamot tartja a háború előtti szociológia és szociográfia meghatározó sajátosságainak. S ezeket, a diszciplína *prehistorikus* állapotára jellemző sajátosságokat a magyarországi polgári modernizáció megkésettiségre, fejlődési és intézményszerkezeti anomáliáira vezeti vissza (Némedi 1985: 10–11).

3. Ez a körvonalazatlanság összefügg a *szakma* azonosításának nehézségeivel s a strukturált szakmai közösségek, tudsgenerációk, iskolák folytonosságának hiányával is. Ezért egy olyan *tudományszociológiai* megközelítésben is nehezen gondolható el a történet, amely a tárgymeghatározás, tartalmi tagolódás, tematikai körvonalazottság problematikájába nem bonyolódik bele, s a mindenkori szociológia-társadalomtan-társadalomkutatás *művelésére: professzionalizálására, intézményesedésére* összpontosít. A magyarországi szociológia utóbbi évtizedben kialakított *társas és történeti identitása* szerint az intézményszerült szakmának legfeljebb három évtizedes múltja van. Tamás Pál az „új magyar szociológia” (a kifejezés a nyolcvanas évek közepén került használatba) fejlődését tudománytörténeti és -szociológiai szempontból négy szakaszra tagolja. Elemzésében a szociológia Magyarországon először a „radikális társadalomkritika” szerepében (hatvanas évek), majd az „össztársadalmi tudomány programjával” (hetvenes évek), ezt követően a „szaktudomány programjával” (hetvenes-nyolcvanas évek), végül pedig „megállapodott diszciplínaként” (nyolcvanas évek) volt és van jelen a szellemi életben (Tamás 1985).

Ez a történet: egy átpolitizáltságában forrongó diszciplína *szakmává* tisztulásának története. Ami 1960 (még inkább 1945) előtt „társadalomtan”, „szociológia”, „társadalomfilozófia”, „szociográfia”, „falukutatás”, „társadalomlélektan” néven létezett, az ehhez képest régmúlt. Olyan szellemi előzmény, amely tulajdonképpen nem tartozik a tárgyhoz: a mai professzionális szociológia történetéhez. Ez a történet európai méretekben is csak a második világháború után kezdődött, amikor az amerikai társadalomkutatás és elméleti szociológia szakági és szervezeti rendszere, technikái, stílusa világszerte – s így kontinensünkön is – meghonosodott: „... ekkor alakul ki a szociológia mint elfogadott nemzetközi standardokat követő tudományos terület” (Tamás 1988: 460). Ehhez a fejlődéshez mérten a magyarországi szociológia fáziskésésbe került ugyan, de a hatvanas évek végétől fogva már nagyjában-egészében szinkronban volt a világ szociológiájával, s a nyolcvanas évekre ledolgozta modernizációs hátrányát (Tamás 1985: 224–226). Az intézményesülés – írta 1984-ben a *Magyar Szociológiai Társaság* elnöke – „... a magyar szociológia múltjában nem történt meg. A felsorolt jellemzők (az alapjaiban amerikai mintát követő tudányművelés jellemzői – S.J.) egyike-másika megjelent ugyan, de arra, hogy együttesen és általánosan, s oly színvonalon jelenjenek meg, ahogyan az a század hetvenes éveiben történt, még nem volt példa” (Kulcsár 1984: 17).

Erről a tudányszociológiai álláspontról nézve: van szociológiatörténet, melyet a szociológiai „prototudomány” (Tamás Pál) meglehetősen parttalan-diffúz időszaka előz meg. Aki erre az időszakra összpontosítja történeti érdeklődését, az egy hatalmas eszme-, művelődés- és társadalomtörténeti anyaggal szembesül. Ez lehet társadalom-, politika- és kultúr-történeti feldolgozások forrásanyaga, politológiai, eszme- és értelmiség-történeti tanulmányok tárgya, amelyben társadalomtanok-szociológiai elméletek hatása (időnként divatja), gondolkodási minták, mentalitások, értelmiségi beállítódások követhetők nyomon. Az eddigi irodalom tanúsága szerint „magyar szociológiatörténet”, „szociológiai gondolkodás története”, „társadalmi gondolkodás története” címen leginkább erről van szó.

4. A szociológia történetének és előtörténetének ilyen egyértelmű szétválasztása természetesen hozzá tartozik a frissen modernizált-felzárkóztatott tudományág történeti identitásához. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy a szociológiai-társadalomtani gondolkodás professzionalizációjának *rugalmasabb* értelmezésével fel lehetne dolgozni a tárgytól – a „minek a története?” kérdésétől – függően sokféle és sokféle ágazó történetet egy, összefüggő történet keretében. Ez a tárgykörök, arányok és hangsúlyok átgondolását igényelné, s szakmai egyezsége jutást feltételezne egy olyan alapproblémát illetően, ami szociológiatörténeti munkákban általában, magyar szociológiatörténeti tanulmányokban különösen élesen vetődik fel s nehezen oldható meg. Nehéz ugyanis eldönteni, hogy mekkora teret kapjanak az elemzésben a *tudás-* s mekkorát a *tudányszociológiai* megközelítések. Az is kérdéses, hogy a tudományos tudás milyen összefüggésben kerüljön *inkább* elemzésre: a mindenkori szakmai szerveződések – a (nem éppen szerencsés, mai fogalmunk szerinti) „tudományos közösségek”, a tönnesi „tudós-köztársaság” – valamely körén *belüli* tudásként vagy átfogóbb társadalmi-művelődési összefüggésekben. A szociológusképzés gyakorlata felől közelítve ezekhez a kérdésekhez: nyilvánvaló, hogy a magyar szociológiatörténet oktatása nem vagy legalábbis erőltetetten illeszthető az egyetemes elmélet-történetre alapozódott oktatásba, s inkább a történet-szociológiai, eszme- és művelődéstörténeti kurzusok keretében lenne a helye. A tudásszociológiai nyitottság ugyanakkor nem összeegyeztethetetlen tudányszociológiai szempontokkal, amelyek végül is akkor is érvényesíthetők, ha nem ragaszkodunk mereven a tudományintézményesülés amerikai etalonjához, s a magyarországi társadalomtani-szociológiai gondolkodás történetében a szakszerű tudányművelés és szakmai közösséggé formálódás – valóban szórványos és epizodikus – igényeinek, mozzanatainak és kezdetleges képződményeinek a szokásosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aron, Raymond (1965): *Main Currents in Sociological Thought*. New York–London: Basic Books.
- Barnes, H. E.–H. Becker (1961): *Social Thought from Lore to Science*. I–III. Dover, New York.
- Bél Mátyás (1984): *Magyarország népeinek élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és bevezette: Wellmann Imre. Fordította: Wellmann Imre. Budapest: Gondolat.
- Concha Győző (1927): Van-e magyar társadalom? Nincs. In *Társadalomtudomány*, VII. évf., 3–4.
- Eckberg, D. – L. Hill (1980): The Paradigm Concept and Sociology: A Critical Review. In *Paradigms and Revolutions*. G. Gutting szerk. London.
- Fleck, Christian (1990): *Rund um „Marienthal“*. Von den Anfängen der Soziologie in Österreich bis zu ihrer Verbreitung. Wien.
- Giddens, Anthony (1981): Die klassische Gesellschaftstheorie und der Ursprung der modernen Soziologie. In *Geschichte der Soziologie*. I. kötet. W. Lepenies szerk. Frankfurt: Suhrkamp.
- Giddens, Anthony (1982): *Sociology: A Brief but Critical Introduction*. London.
- Kuhn, S. Thomas (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- Kulcsár Kálmán (1984): A magyar szociológia történetzsemlélete. Gondolatok a külső minta jelentőségéről. In *Valóság*, 5.
- Langer, Josef (szerk.) (1988): *Geschichte der österreichischen Soziologie*. Wien.
- Lepenies, Wolf (1981): Einleitung. Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität der Soziologie. In *Geschichte der Soziologie*. I. kötet. W. Lepenies szerk. Frankfurt: Suhrkamp.
- Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Szacki, Jerzy (1985): Szociológiatörténet és önálló szociológiai elmélet. Fordította: Melis Ildikó és Zolnay János. In *Szociológiai Figyelő*, 1.
- Tamás Pál (1985): Az új magyar szociológia útjai. Tudományszociológiai vázlat. In *Világosság*, 4.
- Tamás Pál (1988): Egy szakma „Sturm und Drang” után. In *Szociológia*, 4.